

Окремі ознаки еволюції морфології посуду черкаського типу на Слобожанщині

Керамічний посуд черкаського типу на Слобожанщині є найбільш масовою археологічною знахідкою у відповідних культурних нашаруваннях поселень. Саме тому виділення ознак еволюції морфології цих виробів та перетворення їх на хроноіндикатори пам'ятки є дуже актуальною задачею. Особливої ваги ці розробки набувають для розвідок та здійснення наукових археологічних експертиз. Під час останніх археологи мають справу переважно із уламками керамічних виробів (що зумовлене обмеженим розміром шурфів), отже атрибуцію необхідно проводити за невеликою кількістю та фрагментарністю знахідок. Писемні та картографічні джерела не завжди висвітлюють час та місце розташування археологічних пам'яток цього періоду, отже, знання мікрохронології керамічного посуду стає дуже важливим.

З вивчення керамічних виробів XVI – XVIII ст. на сьогодні існує багато наукових праць. Найбільш повною та узагальнюючою роботою з вивчення синхронного посуду території Середньої Наддніпрянщини є дисертаційне дослідження Л.В.Чміль [1]. Відмічаючи подібність окремих тенденцій в еволюції українського посуду взагалі, вважаємо необхідним детальніше розглянути характерні особливості еволюції морфології черкаського посуду на Слобожанщині.

Простежити особливості зміни форми гончарного посуду вдалось завдяки вивченню керамічних виробів із закритих, чітко датованих монетами, комплексів (господарських споруд та ям, жител) Харківської фортеці (розкопки автора у 2008-2009 рр. на вул. Квітки-Основ'яненка) та порівнянні їх із відповідними матеріалами інших, більш вузько датованих, пам'яток: Цареборисівської фортеці (розкопки автора 2004 - 2011 рр.), Валківської (Можевського острога) фортеці (розкопки автора 2005 р.), Салтівської фортеці (розкопки Чернігової Н.В. та Колоди В.В. 1999-2001 рр.) та Чугуївської фортеці (розкопки Свистуна Г.Є. 2006-2007, 2009 рр.).

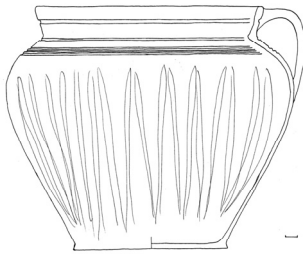

Рис. 1. Горщик черкаського типу з господарської ями арх. пол. XVII ст.
Салтівської фортеці (розкопки Колоди В.В. та Чернігової Н.В. у 1998-1999 рр.).

Посуд протягом XVII – XVIII ст. на Слобідській Україні еволюціонує слабо. Дуже важко простежити ці зміни у зв'язку із тим, що по-перше, це вузький хронологічний період, по-друге, часто поселення функціонували протягом всього періоду і тому стратиграфічно, це як правило, один єдиний шар. Усі форми посуду (горщики, миски та полумиски і тарілі, покритишки, глечики, макітри, куклі, ринки) існують протягом всього періоду. Проте вважаємо можливим

відмітити такі особливості, що простежено серед найбільш масової категорії посуду – горщиків:

- у XVII ст. горщики мають плавний перехід від вінця до плічка та від тулубу до денця;

- у XVIII ст. посилюється профілювання тулуба: кут між вінцем та плічком стає меншим, верхня частина тулуба більш роздута і доволі різко переходить у значно менше за діаметром денце;

- у XVIII ст. з'являється ребро на тулубі;

- у XVII ст. злам вінця переважно прямий, а у XVIII ст. його внутрішня поверхня стає вигнутою у внутрішній бік, тобто посилюється профілювання самого вінця;

- у XVII ст. ручка до горщиків кріпиться від середини або краю вінця, але розташовується нижче його;

- у XVIII ст. ручка кріпилася переважно від краю вінця і піднімалася над ним;

- у XVIII ст. з'являється такий засіб прикрашання ручки як відбиток пальця у її нижній частині;

- у XVIII ст. стінки посуду стають тоншими.

Окремо слід також відмітити такі ознаки еволюції, що не відносяться до морфології горщиків:

- тісто виробів XVIII ст. містить менше крупнозернистого піску, стає більш гомогенним;

- полива у XVIII ст. стає більш прозорою;

- у XVII ст. використовується переважно зелена та брунатна полива;

- у XVIII ст. починає розповсюджуватись жовта полива.

Підводячи підсумки вищезазначеним положенням взагалі, слід відмітити тенденцію до посилення профілювання, зменшення висоти вінця та підняття ручки над виробом (Рис. 1–3).

Таким чином, нами окреслені основні ознаки еволюції морфології найбільш масової знахідки козацької доби на Слобожанщині – горщиків черкаського типу, проте їх детальну характеристику із посиланням на відповідні археологічні матеріали (опис конкретних закритих археологічних, датованих монетами, комплексів) планується висвітлити у монографічному дослідженні за результатами захисту кандидатської дисертації [2].

Література

1. Чміль Л.В. Керамічний посуд Середньої Наддніпрянщини XVI – XVIII ст. – Автореферат канд.дис. – К., 2011.

2. Голубева І.В. Центральна Слобожанщина кін. XVI – XVIII ст. за археологічними джерелами. – Автореферат канд.дис. – К., 2011.

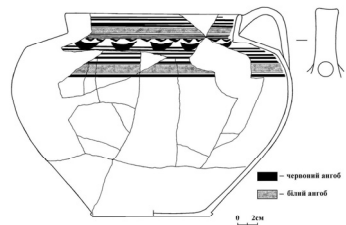

Рис. 2 Горщик черкаського типу з жовтою поливою XVII – XVIII ст. по вул. Сумська, 10, м. Харків (розробка автора 2006 р.)

Любов Милокост (Луганськ), провідний науковий співробітник науково-дослідницького відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук

Кухонний посуд XVII–XVIII ст. з розкопок “Трьохізбенського городка”

“Трьохізбенський городок” – пам’ятка історії та археології доби пізнього середньовіччя на території сучасної Луганської області, дослідження якої були розпочаті у 2010 р. співробітниками науково-дослідницького відділу археології Луганського обласного краєзнавчого музею під керівництвом І.М. Ключневої¹. Упродовж двох сезонів було охоплено площу близько 215 м², отримано значний та цікавий матеріал, який включає різні категорії знахідок. Зазначимо, що культурний шар поселення вміщує знахідки двох хронологічних періодів, а саме: 1) друга половина XVII – початок XVIII ст. – існування козацького поселення до його руйнації під час Булавинського повстання; 2) перша половина XVIII ст. – період, пов’язаний з переселенням на ці землі мешканців Белгородської губернії.

Найбільш масовою категорією знахідок на території поселення є кераміка, серед якої можна виділити посуд (побутова кераміка), кахлі (архітектурно-декоративна кераміка), дрібну пластику (креймами). Мета даної публікації – введення до наукового обігу однієї із складової частин керамічної колекції, а саме, кухонного посуду XVII–XVIII ст., його науковий аналіз та спроба попередньої систематизації.

Фрагменти кухонного посуду складають більшу частину знайденої кераміки. Безпосереднім предметом аналізу виступають фрагменти, посудини, частково реставровані з фрагментів (загальна кількість складає 7 232). У кількісному співвідношенні домінують знахідки фрагментів горщиків – 98 %, фрагменти кришок-мисок складають 1,9 %, а фрагменти макітер – 0,1 % від загальної кількості фрагментів кухонного посуду. Відповідно до візуального аналізу керамічне тісто, з якого виготовляли кухонний посуд, щільне, добре відмучене з домішками дрібного піску. Випал рівномірний. Поверхня різних відтінків бежевого, світло-жовтого, сірого кольорів. Значна частина фрагментів має сліди перебування у вогні, що є підтвердженням письмових джерел про спалення козацького поселення урядовими військами восени 1707 р. [12, 147] або 1708 р. [4, 189].

Найчисленнішу групу знахідок становлять горщики, які мають розлогу шийку, що різко або плавно переходить у плічка, та невелику вертикальну ручку, що кріпиться до верхньої частини шийки й до плічка посудини. Ручки посудин плавно зігнуті, плоскі або підовальні в зрізі, їх товщина сягає 0,4–1,6 см. Днища горщиків плоскі або трохи загнуті із закраїною, із слабо вираженою закраїною, або без закраїни. Їх реконструйований діаметр – від

---

¹ Виносимо щирю подяку І.М. Ключневої за надану можливість опублікувати цей матеріал

7,2 см до 14 см. Товщина днищ коливається в межах від 0,4 см до 1,6 см, товщина стінок придонних частин – від 0,4 см до 0,9 см. Горщики тонкостінні, їх товщина переважно коливається в межах від 0,3 см до 0,5 см.

За висотою, формою шийки, наявністю ребра в основі шийки з внутрішнього боку, профілем плеча, діаметром вінець горщики підрозділяються на дві загальні групи. Частина фрагментів горщиків, які не належать жодній з груп, знайдені в поодиноких екземплярах. Перша група горщиків характеризується переважно плавним профілем і заокругленим зрізом на розлогій шийці, висота якої складає 1,9–3,5 см (Рис.1, 1-5). При переході в плічка шийка не утворює внутрішнього ребра, тобто горщики без внутрішньої закраїни, але зустрічаються посудини, що мають незначне потовщення в основі шийки. Плічка таких горщиків здебільшого похилі, при переході в тулуб, як правило, не утворюють ребра. Реконструйований діаметр посудин по вінцях – 12,5–20 см, товщина стінок коливається в межах від 0,3 см до 0,7 см.

Друга група горщиків характеризується більш профільованими формами. Розлога шийка, висота якої коливається в межах від 2 см до 3,1 см, має заокруглений зріз та чіткий рельєфний злам (внутрішнє ребро) підтрикутної форми або у формі валикоподібного потовщення (Рис.1, 6-11). Частина посудин має ребро при переході в тулуб. Плічка опуклі або пласкі, особливо у горщиків із ребром. Реконструйований діаметр посудин по вінцях – 14–21 см, товщина стінок коливається в межах від 0,3 см до 0,9 см.

Більшу частину горщиків орнаментовано по шийці та плічкам. За технікою орнаментатії горщики поділяються на три загальні групи:

➤ з рельєфним декором, який наносився на сиру поверхню кількома способами: кресленням хвилястих чи горизонтальних ліній гострим предметом, орнаментом, виконаним технікою штампа або зубчастим коліщатком. Деякі фрагменти горщиків частково прикрашено лощенням, смугами горизонтального рифлення.

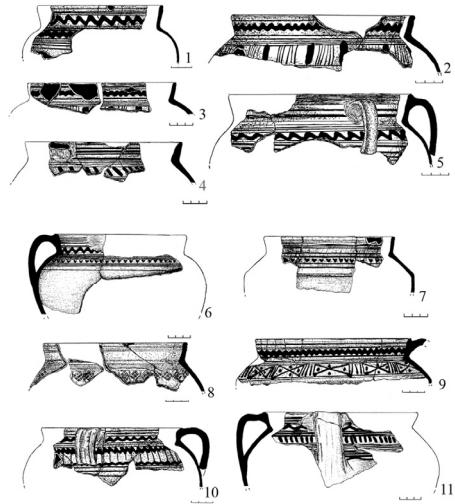

Рис. 1. Трьохізбенка. Фрагменти горщиків

➤ з ангобованим декором, який характеризується багатокомпонентним орнаментом, що складається з різних декоративних елементів: прямої та хвилястої лінії різної товщини, хвилястої та зигзагоподібної лінії з потовщеннями, рядів мазків різної конфігурації: від скісних тонких мазків, перевернутих ком та гачків до складних мазків, які, поєднуючись в різноманітних комбінаціях, створюють неповторні композиції. Невелика частина фрагментів горщиків цієї групи крайкована зеленою поливою.

➤ з поєднанням елементів, нанесених ангобуванням, та рельєфних компонентів у вигляді прямої прокресленої лінії під вінцями – пружком, гофруванням вінець за допомогою насічок, “сходинки” із зовнішнього боку вінця. Друга група кухонного посуду за кількісним показником – кришки-миски, краї яких різко відігнуті, потовщені, мають виїмку для фіксації на вінцях горщика (рис.2, 1-13). Серед кришок-мисок відповідно до розмірів виїмки на вінцях можна виокремити дві групи: 1) з незначною виїмкою; 2) з виразною виїмкою. Усі кришки-миски мають конусоподібну форму зі зрізаною верхівкою, діаметр якої коливається в межах від 4,5 см до 5,5 см. Верхівка пласка або ледь загнута із закраїною (Рис.2, 14,15). Частина посудин мала ручку у вигляді петлі, що ліпилась від середини тулуба до вінця. Реконструйований діаметр кришок-мисок по вінцях – 16-24 см, товщина стінок – 0,3-0,7 см. Кришки-миски не орнаментовані, поверхня має сірий, темно-сірий, бежевий колір.

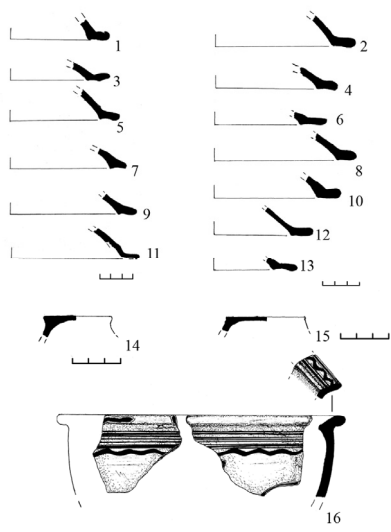

Рис. 2. Трьохзібенка. 1-15 - фрагменти кришок-мисок; 16 - фрагменти макітри

Третя група кухонного посуду – макітри, які представлені невеликою кількістю уламків посудин із розширеним до верху тулубом та різко відігнутими назвні, трохи опуклими вінцями, що мають округлений край. Частина уламків має ребро на тулубі. Макітри орнаментовані у вигляді багатокомпонентного орнаменту, наприклад, поєднання хвиль та прямих горизонтальних ліній, нанесених червоно-брунатною мінеральною фарбою. З фрагментів була частково реконструйована макітра (Рис.2, 16) з відігнутими, трохи опуклими вінцями, діаметр яких складає 26 см. Орнамент, нанесений мінеральною фарбою червоно-брунатного кольору, знаходиться на зовнішній стороні стінок посудини і на внутрішній стороні вінця. Орнаментальна

композиція на внутрішній стороні вінця представлена у вигляді поєднання трьох прямих паралельних ліній, хвилястої лінії і трьох прямих паралельних ліній. Орнаментальна композиція на зовнішній стороні стінок – поєднання з восьми прямих паралельних ліній і хвилястої лінії. Поверхня виробу бежевого кольору.

Порівняльний аналіз кухонного посуду XVII–XVIII ст. з розкопок “Трьохізбенського городка” свідчить про домінування загальних форм, елементів орнаменту, які характерні як для інших пізньосередньовічних пам’яток Луганщини [4–9], так і для багатьох регіонів України [1–3; 10; 11]. Характерною рисою кухонного посуду пам’ятки є суттєве кількісне переважання горщиків над іншими формами та незначне використання поливи.

Отже, на основі отриманих даних під час дослідження “Трьохізбенського городка” за 2010 р. та 2011 р. був проведений попередній аналіз кухонного посуду XVII–XVIII ст., знайденого на території пам’ятки, зроблені перші висновки щодо його загальних рис. Проведення подальших розкопок на території поселення слугуватиме кількісному накопиченню матеріалів, їх систематизації. Це сприятиме уточненню та доповненню отриманих результатів.

Джерела та література

1. Виноградська Л.І. До історії керамічного та скляного виробництва на Україні у XIV–XVIII ст. / Л.І. Виноградська // Археологія. – 1997. – №2. – С.129–140.
2. Виноградська Л.І. Колекція керамічних виробів XVII–XVIII ст. з розкопок у Чернігові / Л.І. Виноградська // Нові дослідження пам’яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип.16. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. – С.439–448.
3. Голубева І.В. Типологія українського посуду Центральної Слобожанщини козацької доби (за матеріалами верхньосалтівського поселення) / І.В. Голубева, В.В. Колода, А.В. Кущенко // Археологія. – 2008. – №1. – С.20–26.
4. Ключнев М.М. Особливості українського пізньосередньовічного посуду з розкопок укріпленого поселення біля с. Нижнотепле Луганської області / М.М. Ключнев // Археологія. – 2001. – №3. – С. 92–98.
5. Королев В.Н. Донские казачьи городки / В.Н. Королев. – Новочеркасск : Информационно-издательский центр «ДОНЧАК», 2007. – 240 с.
6. Красильников К.И. Археологический аспект истории казацкого поселка “Луганской” / К.И. Красильников // Дослідження археологічних пам’яток доби українського козацтва: зб. наук. статей. – К, 1994. – Вип. 3. – С.36–40.
7. НА ИА НАН Украины, г. Киев, 1993/82. Ключнев М.Н., “Отчет об охранных раскопках разрушенного кургана у поселка Клиновыи Свердловского района Луганской области и укрепленного поселения периода позднего средневековья у села Нижнотепле Станично-Луганского района Луганской области археологической экспедицией Луганского областного краеведческого музея в 1993 г.”.
8. НА ИА НАН Украины, г. Киев, 1994/121. Ключнев М.Н., “Отчет об исследованиях укрепленного поселения периода позднего средневековья у с. Нижнотепле Станично-Луганского района Луганской области в 1994 г.”.
9. НА ИА НАН Украины, г. Киев, 1997/77. Ключнев М.Н.; Ключнева И.Н.; Каплун Н.Н., “Отчет об исследованиях укрепленного поселения периода позднего средневековья у с. Нижнотепле Станично-Луганского района Луганской области в 1997 г.”.
10. НА ИА НАН Украины, г. Киев, 1998/112. Ключнев М.Н.; Ключнева И.Н.,

“Отчет об исследованиях многослойного средневекового поселения у с. Нижнетеплое Станично-Луганского района Луганской области в 1998 г.”.

11. Пуголовок Ю.О. Дослідження Полтавської фортеці: старе місто / Ю.О. Пуголовок, Є.С. Калашник. – Київ-Полтава, 2009. – 132 с.

12. Ригельман А.И. История о донских казаках / А.И. Ригельман. – Ростов н / Д : Кн. Изд-во, 1992. – 224 с.

13. Супруненко О. Дослідження культурних нашарувань козацької доби у Кременчуці / О. Супруненко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: збірка наукових статей. – Вип. 16. – К.: ХІК, Часи козацькі, 2007. – С.4–12.

Сергій Пивоваров (Чернівці), зав. кафедрою етнології, античної та середньовічної історії факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича, доктор історичних наук, професор

Монетні знахідки з Хотинської фортеці

Нумізматичні джерела надають цінну історичну інформацію про розвиток торгівельно-грошових відносин, суспільно-політичне та соціальне становище населення України в добу середньовіччя. Вивчення монетних знахідок дозволяє встановити основні напрями торгівельних шляхів, простежити інтенсивність товарообміну, з'ясувати особливості грошового господарства у жителів конкретного регіону тощо. В зв'язку із цим введення до наукового обігу нових даних про знахідки середньовічних монет на українських землях не тільки доповнює джерельну базу та уточнює топографію поширення монетних номіналів на певних територіях, а й дає змогу реконструювати ступінь розвитку місцевого господарства і суттєво доповнює повідомлення нарративних джерел.

Значну кількість нумізматичних матеріалів доби середньовіччя виявлено на території межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (сучасна українська Буковина, за адміністративно-територіальним поділом — Чернівецька обл.). Тут у скарбах та поодиноких знахідках виявлено сотні екземплярів середньовічних монет¹. Проте більшість із них трапилися за випадкових обставин і не завжди відомі умови їх знахідки та супроводжуючий матеріал. Тому особливої ваги набувають монети, виявлені під час археологічних робіт, коли знахідки металевих грошових знаків надійно фіксуються і їх походження не викликає жодних сумнівів. До числа таких знахідок відносяться монети, знайдені під час археологічних робіт на території Хотинської фортеці.

Археологічні дослідження із вивчення старожитностей Хотинської фортеці розпочалися в 1961 р., із 2002 р. тут проводяться щорічні розкопки експедиціями Чернівецької філії ОАСУ ІА НАН України за участю співробітників та студентів Чернівецького національного університету імені